

A KATOLIKUS EGYHÁZ HORVÁTORSZÁGBAN AZ USZTASA ÉS A SZOCIALISTA RENDSZER IDEJÉN

A horvát katolikus egyházat – és persze a horvát társadalmat – a 20. században két totalitárius rendszer is sújtotta: a második világháború alatt az olasz fasiszta és német náci mintákat követő usztasa kormányzat, majd 1945-től a Tito nevével fémjelzett, előbb nyíltan szovjet mintájú, majd részben más utakat járó, de lényegét tekintve ugyancsak totalitárius szocialista államberendezkedés. E két rendszer nem egyformán viszonyult a katolikus egyházhoz, előbbi formálisan támogatta, de a gyakorlatban tanainak lényegét tagadta meg, míg utóbbi eleinte nyíltan szembeszállt a vallással, így a katolicizmussal is, de fennállása utolsó két és fél évtizedében sajátos modus vivendit alakított ki vele.

A horvát katolikus egyház a Független Horvát Államban

1941-ben létrejött a sokak által régóta vágyott horvát nemzetállam az első Jugoszlávia romjain – azonban a tengelyhatalmak kegyéből született meg, függött tőlük, és azok faji-nemzeti alapú, szélsőségesen kirekesztő, a más nemzetiségi, faji kategóriákba sorolt népeiséget alapvető jogaitól, sőt életétől is megfosztó politikáját alkalmazta. A megszállók és az usztasák ellen küzdő antifasiszta ellenállási mozgalom viszont önálló horvát állam helyett csak egy újjáteremtett Jugoszlávián belüli föderatív egységet ígérhetett. Másrészt győzelme után a kommunisták vezette partizánmozgalom a megdöntött, a német nácizmus, olasz fasiszmus mintáját követő parancsuralmi rendszert egy új, ezúttal osztályalapú – bár a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság viszonyaihoz képest kevésbé nyilvánvaló, de azért érzékelhető szerb hegemoniával színezett –, szovjet típusú totalitarizmussal helyettesítette.

A második világháború horvát területen négy évig tartott, de ez a négy év nemzetiségi, vallási vagy társadalmi helyzetétől függetlenül mérhetetlen szenvedések sorát zúdította a lakosság minden rétegére. Azonban a háborús pusztítás, az áldozatok rendkívül magas száma mellett, súlyos politikai megosztottságot is hozott a horvát társadalomba, amelynek nyomait időnként mostanában, több mint hatvan évvel az események után is fel lehet fedezni a közéletben és a sajtóban. Ennek oka az, hogy 1941 és 1945 között a bonyolult viszonyok árkokat és töréseket hoztak létre Horvátország lakói között.

Összetett és többoldalú, többszereplős fegyveres harc zajlott. Egyszerre folyt idegen, német, olasz megszállók elleni nemzeti felszabadító küzdelem, valamint elke-seredett, népiirtásba torkolló etnikai jellegű összecsapás horvátok és szerbek között (emlékének politikailag motivált felidézése még 1991-ben is következményekkel járt), majd a partizánfelkelés széles körűvé válása nyomán politikai szembenállás okozta horvát–horvát polgárháború is (ezzel párhuzamosan egyben szerb–szerb belharc is zajlott a kommunisták és a királypártiak közt). A horvát lakosság olyan nagy számban harcolt Tito partizánhadseregében, különösen 1943 és 1945 között, hogy ennek köszönhetően tárgyilagos történész nem sütheti rá a horvátság egészére mint *népre* a Hitler utolsó csatlósa megbélyegzést, még akkor sem, ha tény: az usztasák irányította állam egészen a kapitulációig kitarított Németország mellett, sőt haderejének egy része néhány nappal később tette le a fegyvert.

A horvát katolikus egyház és az usztasa állam kapcsolatainak megértéséhez röviden vázolni kell az új rendszer más vallási közösségekhez, s ezen belül is a szerb ortodoxiához fűződő viszonyát, amely szorosan összekapcsolódott a nemzeti politikával. Külön kell választani az usztasa állam viszonyát a zsidó közösséghez, de erről ebben a tanulmányban nem szólnék bővebben, már azért sem, mert a zsidósággal szemben a rezsim nem vallási-nemzeti, hanem náci német mintára faji alapon lépett fel. A Független Horvát Állam (Nezavisna Država Hrvatska, NDH) részét képező Bosznia muzulmán vallási közösségéhez pedig az usztasa állam igyekezett pozitívan viszonyulni, mivel iszlám hitű horvátokként tekintett tagjaira.

A szerbség az usztasa állam körülbelül 6,5 millió lakosságának több mint 30 százalékát tette ki (az 1931-es népszámlálás szerint a szerbek 1,8 millióan voltak, becslések szerint 1941-ben körülbelül 1,9–2 milliónyian lehettek). Horvátnak a korabeli statisztikák 4,2 millió főt jelöltek meg, de ebből csak 3,3–3,4 millió volt katolikus, 600–800 ezer pedig muzulmán. Egészen pontos adataink nincsenek, van, aki csak 6,3 millióra becsüli a Független Horvát Állam lakosságát. (Az eltérés fő oka az, hogy 1941-ben elmaradt az esedékes népszámlás.) Tény, hogy a szerbség nem akarta elfogadni a horvát állam létezését, elutasította volna akkor is, ha a Horvát Parasztpárt vállalta volna magára az NDH irányítását, de abban az esetben alighanem a szerbek többsége a passzív ellenállást választotta volna a fegyveres harc helyett, s így várta volna ki a háború végét. Azonban Ante Pavelić rendszere diszkriminatív intézkedések sorát vezette be a szerbek ellen is. Pavelić a radikális szerbellenes fellépést tulajdonképpen már emigráns korában előre jelezte, s hatalomra kerülvén mindjárt realizálni kezdte, de e politika gyakorlati megvalósításához mindenképpen hozzájárult 1941. júniusi találkozója Adolf Hitlerrel, amelynek során a náci vezér maga biztatta erre: „Egyébiránt, ha a horvát állam egészen konszolidálódni akar, ötven éven át intoleráns nemzeti politikát kell folytatnia, mert az ilyen kérdésekben tanúsított túlzottan nagy toleranciából csak károk származnak.”¹ E hitleri kijelentés tükrében meglehetősen álságos volt az a német politika, amely 1941 nyarától–őszétől kezdve rendre kárhoztatta az usztasákat a szerbekkel szembeni viselkedésük miatt – bár a németek valójában csak gyakorlati megfontolások miatt kritizálták az NDH vezetését, mert az nem tudott úrrá lenni az időközben kirobbant fegyveres felkelésen.²

Az usztasa hatóságok először elbocsátották a szerb származású hivatalnokokat, rendőröket, majd a zsidókhoz hasonlóan a jobb módú szerb polgári családokat is kitelepítették Zágráb előkelőbb, északi negyedeiből. Egyes vidékeken a helyi hatóságok túlbuzgóságból elrendelték a szerbek számára a kék szalag viselését, közepén P betűvel (pravoszláv), azonban ez a gyakorlat nem volt általános, mert elyben az usztasa faji törvények szerint az ortodoxok árjának számítottak. Voltaképpen nem volt egységes az usztasa vezetés a szerb kérdés ügyében, kezdetben is akadt olyan köztük, aki a starčevići hagyomány értelmében ortodox horvátnak tekintette a szerbeket (Pavelić azonban a legradikálisabb megoldások híve volt, bár első találkozásukon Hitlernek ő is azt bizonygatta, hogy a horvátországi szerbek valójában pravoszláv hitre tért horvátok).

Az usztasák betiltották a szerb pravoszláv egyházat, s az ortodox vallási közösséget a régies görögkeleti elnevezéssel illették. Tilossá vált a cirill betűs írás és a szerb nemzeti jelképek használata. Hamarosan, már 1941. május 5-én az usztasa hatóság rendeletet hozott a felekezeti váltás szabályairól (a jugoszláv marxista történetírásban tévesen az „átkeresztelés” fogalom szerepelt, azonban a katolikusok érvényesnek ismerik el az ortodox kereszttség szentségét, a katolikus papság tehát nem rendezett

újrakeresztelést). A rendelet lehetővé tette az ortodoxok számára, hogy belépjenek a katolikus, protestáns, valamint az iszlám közösségekbe. A városokban, különösen a vegyes házasságokban élők, valamint olyan egykori katolikusok, akik az első Jugoszlávia idején hagyták el a katolikus közösségüket az állam által favorizált ortodoxia kedvéért, valósággal megostromolták a katolikus plébániákat, és kérték fel-, illetve visszavételüket a katolikus egyházba (a két világháború között 150–200 ezren léptek be a szerb ortodox egyházba). Azonban rövidesen megmutatkozott, hogy a rendelet szövegével ellentétben az usztasa hatóságok, főleg vidéken, egyáltalán nem önkéntes alapon kezelték a felekezetváltást, hanem erőszakkal és tömegesen kényszerítették a katolizálásra (vagy más bevett felekezethez, például az iszlámhoz való csatlakozásra) a szerb parasztságot. A városi lakosság esetében valójában nem is szorgalmazták a felekezetváltást, mert úgy vélték, a műveltebb rétegeket nem lehet átnevelni. Ebben az időben összesen mintegy 250 ezren hagyták el átmenetileg az ortodox egyházat.³

E felekezetváltási procedúrában időnként az usztasa érzelmű, vagy csak egyszerűen a katolicizmus terjesztését tévesen felfogó helyi papok önként, más, a rezsimtől idegenkedő plébánosok nem egészen önszántukból segítettek. A tömegeket áttérítő erőszakos felekezetváltó gyakorlat ellen végül 1941. november 17–20. között megtartott ülésén fellépett a katolikus püspöki kar (ebben a formájában ellenezte a „térítést” a Vatikán is). A horvát katolikus püspökök különösen sérelmezték, hogy az usztasa hatóságok nem engedélyezték az ortodoxok belépését a görög katolikus egyházba, mivel ezt a tilalmat a katolikus közösség autonómiájába való elfogadhatatlan állami beavatkozásnak tekintették. Az ülés után a püspöki kar nevében írt levelében Alojzije Stepinac zágrábi érsek felszólította Pavelicét, hogy az állam tartsa tiszteletben a görögkeletiek alapvető jogait, garantálja életük és vagyonuk biztonságát, különben nincsenek meg az önkéntes felekezetváltás „pszichológiai feltételei”.⁴ A probléma az volt, hogy az usztasa állam egyáltalán nem kívánta „garantálni” a szerbek jogait, ilyen körülmények között pedig szó sem lehetett valóban önkéntes felekezetváltásról. Részen a katolikus püspöki kar és a Vatikán tiltakozása miatt, de leginkább a feszültségek csökkentése érdekében – német nyomásra – 1941 késő őszen az usztasák feladták erőszakos térítő tevékenységüket (azonban még 1942-ben, sőt később is, ha kisebb mértékben is, voltak áttérítések). A szerb ortodox egyház súlyos megpróbáltatásait jelzi, hogy a szerbség elleni megtorló akciók során a háború alatt az usztasák megölték 159 szerb papot, több ortodox templomot bezártak, vagy leromboltak.

A Poglavnik 1942 elején tehát felhagyott az ortodoxok tömeges katolizálásának politikájával, s létrehozta a horvát ortodox egyházat, azon érv alapján, hogy a keleti keresztény közösségek mindenütt nemzetenként – illetve országonként – rendelkeznek önálló (autokefál) egyházszerkezettel. Mivel a németek is helyeselték ezt a lépést, hamarosan, 1942 júniusában megkezdték az új egyház megszervezését. A horvát ortodox egyház vezetője egy orosz emigráns főpap, Germogen lett, aki csak zágrábi metropolitai címet viselt, mert a konstantinápolyi pátriárka jóváhagyása kellett volna pátriárkai kinevezéséhez, s ennek kezdeményezését a horvát kormányzat a háború utánra kívánta halasztani.⁵ Bár az alsópapság soraiba kényszerűségből szerbek is beléptek (sőt, miután Pavelic döntött az egyházalapításról, hivatalosan néhány szerb származású pap és hívő kérelmezte – az ortodox kánonjoggal összhangban – az új vallási közösség létrehozását), az új egyházat nemcsak a szerb ortodox egyház nem ismerte el, hanem még a Független Horvát Állammal egy táborban levő Románia és Bulgária nemzeti egyházai is sokáig kitértek a formális elismerés elől. Végül, 1944-ben – a szerb ortodox egyház nagyfokú rosszallása mellett – a román pátriárka elis-

merte a horvát ortodox egyházat, míg a bolgár egyház együttműködött vele: felajánlotta segítségét a papnevelésben. A szerb egyházi vezetés felhívására azonban más ortodox közösségek nem kívánták elismerni az új horvát ortodox egyházat. Az új szervezet létrehozása némileg enyhítette a szerbekre nehezedő nyomást, megszűntek az erőszakos felekezeti váltásra irányuló akciók, ortodox templomokat nyitottak meg újra, s valamelyest normalizálódott a vallási élet. Az előző év tragédiákkal teli történései azonban a horvátországi szerbség és az NDH viszonyát olyannyira megterhelték, s a fegyveres (partizán és csetnik) felkelés akkora méreteket öltött, hogy a helyzet normalizálására már nemigen volt esély.

Maga a horvát katolikus egyház – s ezen belül elsősorban a zágrábi egyházmegye vezetése és papságának többsége – azonban távolságtartással viseltetett az új hatalommal szemben. Kezdetben ugyan pozitívan értékelte a változásokat, ami azzal magyarázható, hogy a horvát katolikus egyház az első Jugoszlávia idején hátrányos helyzetben volt az állam által favorizált szerb ortodox egyházzal képest. Ezért a katolicizmust deklaráltan támogató usztasa rezsimmel szemben nehezen tudta kialakítani a keresztény tanoknak megfelelő helyes hozzáállást. A katolicizmus a horvát nemzeti tudatban, a horvát nemzeti hagyományban kiemelkedő helyet foglalt el (akárcsak a lengyeleknél, vagy az íreknél, bár korántsem játszott a nemzeti ideológiák kialakításában vagy a politikai élet irányításában annyira jelentős szerepet). Ugyanakkor a katolikus egyház tagjai mindig is támogatták a horvát nemzeti törekvéseket, ezért a klérus túlnyomó többsége üdvözölte a horvát állam kikiáltását és a katolikusok jogait rendszeresen csorbító belgrádi központtól való elszakadást. Az új horvát államot támogató társáról biztosította Stepinac zágrábi érsek is, míg Ivan Šarić szarajevói érsek Pavelićnek küldött üdvözlő soraiban őt a boszniai elnyomott horvát nemzet felszabadítójának nevezte, sőt, dicsőítő ódát is írt a Poglavnik tiszteletére. Később sem romlott meg a viszonya az usztasa állami vezetéssel, emiatt 1945-ben emigrációba kényszerült.

Az usztasáknak a katolikus egyházzal fűződő viszonyát – legalábbis 1941 tavaszán – talán leginkább a Franco tábornok által képviselt egyházpolitikához hasonlíthatnánk.⁶ Az usztasa kormányzat egyes intézkedései, mint például az abortusztilalom vagy a pornográfia elleni rendelet, érthetően találkozott az egyházi körök helyeslésével. Így azután a horvát katolikus egyház számára időbe telt, amíg felismerte a rezsim lényegét, de azután a papság többsége igyekezett távolságot tartani az usztasa kormányzat befolyásolási kísérleteitől, megpróbált kibújni a magát fennhangon katolikusnak mondó, de a kereszténység elveivel szöges ellentétben álló rasszista, népiértő politikát folytató rendszer fojtó öleléséből. A távolságtartás azonban nem volt könnyű, mert maga Pavelić is állandóan hangoztatta a nyilvánosság előtt katolikus voltát, míg a legtöbb tömeggyilkosságot elkövető Közrend és Közbiztonsági Igazgatóság (RAVSIGUR) feje, Dido Kvaternik rendszeresen gyönt és áldozott. (Igaz, a Vatikán zágrábi képviselőjének titkára ezzel kapcsolatban naplójában feltette a kérdést: vajon milyen bűnökre kért feloldozást?)

A horvát klérus többsége (a zágrábi egyházmegyében Stepinac érsek szerint 85 százaléka) mégsem vált tartósan a rezsim hívévé, csak egy kis része, főleg a tapasztalatlan fiatalság szimpatizált az usztasákkal. A papságnak viszonylag kis része állt ténylegesen is az usztasa mozgalom szolgálatába, amihez az is hozzájárult, hogy Stepinac érsek már a háború előtt, de később is kifejezetten felszólította a klérust, hogy ne vállaljon szerepet a politikában, amit az usztasák igen rossz néven vettek (Stepinac azonban a Poglavnikkal szemben is megvédte álláspontját). Tény ugyanak-

kor, hogy Bosznia-Hercegovina területén az usztasákkal rokonszenvező papok és szerzetesek aránya magasabb volt, mint a mai Horvátországban. Ugyancsak itt, e háromnemzetiségű területen – ahol a három vallási közösség már korábban is rivalizált egymással – különösen jelentős szerepet játszottak a nacionalista megfontolások. A pravoszlávok sikeres katolizálásának a boszniai és hercegovinai püspökök általában örültek volna, s ezt igazolja Alojzije Mišić mostari püspök 1941. november 7-i, Stepinachoz írt jelentése. A püspök ugyanis részben azért ítéli el a szerbellenes vérengzést, mert az végleg eltávolítja az ortodoxokat a katolikusoktól.

A titói korszak történetírásában legtöbbször emlegetett usztasa szolgálatba álló katolikus egyházi személy egy fiatal boszniai ferences szerzetes, Miroslav Filipović-Majstorović volt, aki egy ideig a jasenovaci koncentrációs tábor kegyetlenségéről hírhedt parancsnokaként működött. A róla szóló írások azonban rendre „elfelejtették” megemlíteni, hogy őt a bosnyák rendtartomány már 1941-ben felfüggesztette, amikor előljárói utasítása ellenére nem foglalta el a számára kijelölt plébániát, hanem önkényesen felcsapott egy usztasa egység táborigényének. Sőt később, 1942-ben a rend római központjának hozzájárulásával a boszniai provincia előljárósága Majstorovićot kizárta a ferences közösségből, míg a horvát ferencesek előljárósága Majstorovićot megtiltotta a csatlakozást az usztasa mozgalomhoz. Több katolikus civil szervezet is (Križari, Domagoj) támogatta az NDH-t, a Nagy Keresztes Testvériség (Veliko križarsko bratstvo) vezetője, Feliks Nedzielsky pedig az usztasa ifjúsági szervezet egyik parancsnoka lett, de ez nem jelenti azt, hogy az említett szervezetek tagságának egésze elfogadta volna az usztasa mozgalom nézeteit.

A horvát katolikus papoknak még ennél is kisebb része csatlakozott a kommunisták vezetete partizánmozgalomhoz. Legismertebb közülük a zágrábi óvárosi Szent Márk-templom plébánosa, a délszláv egység híveként számon tartott Svetozar Rittig volt, aki később, a háború után a kommunista vezetéstől diplomáciai feladatot is kapott.

A zágrábi érsekség, a legnagyobb, legfontosabb egyházmegye, s egyben a püspökkari konferencia élén egy fiatal főpap, Alojzije Stepinac (1898–1960) állt.⁷ Egyszerű parasztsaládból származott, viszonylag későn, 26 évesen választotta a papi hivatást, előljárói viszont tehetségét felismerve azonnal Rómába küldték, s a Collegium Germanico-Hungaricum növendéke lett. Harmincévesen szentelték pappá, s 36 évesen már zágrábi segédpüspök lett. Kiválasztásában állítólag szerepet játszott, hogy 1918-ban egy olaszországi fogolytáborból önkéntesnek jelentkezett a szerb hadseregbe, a szaloniki frontra (igaz, a harcokban nem vett részt, mert az olasz hatóságok akadékoskodása miatt csak decemberben érkezett a helyszínre). Fő feladata a Vatikán és Belgrád közötti konkordátum megkötésének előkészítése volt, amit a szerb ortodox egyház meghiúsított. Stepinac – ha már előbb nem – efelett érzett csalódottsága miatt lélekben biztosan szakított az egységes délszláv állam gondolatával, s a későbbiekben következetesen kiállt a horvát függetlenség mellett.⁸ Bár korábban semmiféle kapcsolatban nem állt az usztasákkal, a Független Horvát Állam létrehozását üdvözölte. Az usztasák azonban nem bíztak meg benne – éppen „jugoszláv” múltja miatt –, s Pavelić hivatali esküjét is egy, a mozgalommal korábban is kapcsolatban álló zágrábi külvárosi plébános (Vilim Cecelja) előtt tette le. Ugyanakkor az eskütételen az evangélikusok részéről a zágrábi püspöki helynök (később püspök), muzulmán részről pedig a zágrábi főmufti volt jelen (a háború után mindkettejüket a győztes kommunisták halálra ítélték és kivégezték). Azért is nehezteltek az érsekre, mert a Vatikán nem ismerte el

az NDH-t, s az usztasák szerint Stepinac nem fáradzott eleget az elismerés érdekében.

Azt a tényt, hogy az usztasa vezetés és Stepinac viszonya már a kezdetekben is hűvös volt, magyar diplomáciai iratok is megerősítik. Marosy Ferenc magyar követ 1941. augusztus 30-i jelentésében egyenesen „*az érsek és a jelenlegi horvát regime között fennálló hideg viszony*”-ról írt, s jelzi, hogy a Poglavnik teljesen mellőzi a főpapot. Ezt Marosy részben Stepinacnak a korábbi jugoszláv kormányzattal fenntartott kapcsolataival, valamint azzal magyarázza, hogy „*Az usztasa regime erőszakos kilengései ... a katolikus főpap helyeslésével nem találkozhatnak.*” Mindenesetre a magyar követ óvatosságból egészen 1941. augusztus végéig nem látogatta meg a zágrábi érseket: „*A horvát kormány és az érsek közt fennálló feszültségnél fogva elkerültem... eddig a találkozást.*”⁹

Stepinac 1941 tavaszától kezdve fokozatosan felismerte a pavelíci rezsim keresztény elvekkel összeegyeztethetetlen jellegét. Eleinte csak Pavelíchez és minisztereihez írt magánlevelekben tiltakozott a súlyos jogsértések és embertelenségek ellen, így például a zsidók számára a sárga csillag viselését előíró rendelet vagy a szerbekkel szemben Glinán elkövetett tömeggyilkosság miatt,¹⁰ s elítélte a zsinagógák és ortodox templomok elpusztítását is. A zágrábi zsinagóga lerombolása ellen viszont már a nyilvánosság előtt, a székesegyházban aznapi miséjén mondott szentbeszédében emelte fel a szavát: „*Minden hely, ahol a nép Istenhez imádkozik, bármely felekezethez tartozzék, szent hely, s aki arra kezet emel, rászolgál Isten büntetésére.*”¹¹

Igaz, Stepinac eleinte vélhetően taktikai okokból – és persze a horvát nemzetállam híveként – általában úgy fogalmazott, mintha ezeket felelőtlen egyének követték volna el, s maga a rezsim megjavítható lenne. Tény, hogy eleinte inkább csak a katolikus hitre tért, illetve egyes házasságokban élő zsidókért állt ki erőteljesebben, de miután 1941–1942 telén a zágrábi zsidó hitközség tagjai elébe vittek egy Jasenovacból szökött foglyot, s ő beszámolt az érseknek a lágerben uralkodó tényleges viszonyokról, Stepinac határozottabban lépett fel a zsidók üldözése ellen. Később, 1942 májusában, majd októberében már nyilvános beszédeiben is bírálta a rendszert, különösen a rasszizmust (nyíltan kimondta, hogy a katolikus egyház nem ismer felsőbb vagy alacsonyabb rendű fajokat), elítélte a tömeges megtorlások gyakorlatát. 1943. február 24-én hét, a jasenovaci táborban raboskodó szlovén katolikus pap meggyilkolása miatt Pavelíchez írt tiltakozó levelében már egyenesen úgy fogalmazott: „*Ez egy szégyenfolt és égbekiáltó gatzett, mint ahogy az egész Jasenovac a Független Horvát Állam szégyenfoltja.*”¹²

Egyik, a náci fajelméletet és a tömeggyilkosságokat különösen éles kritikával illető, 1943. október 31-i, többezres tömeg előtt elhangzott beszédét – pontosabban a számukra kedvező részleteket – a partizánok röplapon terjesztették (igaz, később, főleg 1944-től kezdve, amikor Stepinac egyre gyakrabban kezdte bírálni a kommuniztákat, felvették az ellenségek listájára). A zágrábi érsek említett 1943-as beszéde, melyben a náci megszállók által széles körűen alkalmazott tűzskivégzéseket pogány cselekedetnek bélyegezte, és azt állította, hogy az erőszak és önkény miatti elkeseredettség viszi az embereket a partizánok soraiba, meglehetősen visszatetszést keltett német körökben is, amiről a zágrábi német követség 1943. november 12-i és 1944. március 10-i jelentései is tanúskodnak.¹³ Az usztasa kormány egyik minisztere, Julije Makanec az említett 1943. október 31-i szentbeszéd miatt a sajtóban, a Hrvatski narod hasábjain nyílt támadást intézett Stepinac ellen, ami még az usztasákkal szimpatizáló papok körében is ellenérzéseket keltett. Ugyancsak egy 1944. július 28-án kelt német

diplomáciai jelentésben szerepel, hogy Stepinac helyesen viszonyul az ortodoxokhoz és az értelmiséghez. A diplomata ezt dicséretnek szánta: mármint azt, hogy az érsek nem úgy viszonyul a két társadalmi csoporthoz, mint az usztasák. A németek ugyanis 1941 második felétől kezdve – bár gyakorlati megfontolásokból – bírálták az NDH szerbellenes politikáját (a fegyveres ellenállás növekedése egyre nagyobb német erőt kötött le). A náci diplomata viszont kritikus élel jegyzi meg, hogy az érsek „túl lágy-szívű a zsidókkal kapcsolatban”.¹⁴

Stepinac személyesen is ismételten kiállt az usztasa rendszer üldözöttei (szerbek, zsidók és másként gondolkodó horvátok) mellett, sokak, egyes adatok szerint százak, sőt ezrek életét mentette meg közvetlen munkatársai segítségével, köztük ismert személyeket, mint Dositej zágrábi-ljubljanei metropolita, vagy Ivan Meštrović, a neves szobrász (utóbbi kiszabadítását Stepinac XII. Pius pápa közbenjárásával érte el). A híres művész emlékiratai szerint Stepinaccal kiszabadulása után és Rómába távozása előtt folytatott beszélgetése során az érsek élesen elítélte a Poglavnik politikáját.

Meštrović 1956 szeptemberében a Buenos Airesben megjelenő, Hrvatska revija című folyóiratban közölt egy érdekes visszaemlékezést. A szobrásznak egy zágrábi plébános ismerőse megmutatta Stepinac titkos, alighanem csak bizalmas munkatársainak kiküldött utasítását, amelyben ez állt: *„Amennyiben pravoszláv vagy zsidó hitű személyek fordulnak Önökhöz, kiknek veszélyben forog az élete, és hogy menedékre leljenek, katolikussá akarnak válni, fogadják be őket az emberi életek megmentése érdekében. (...) A keresztények elsődleges feladata és kötelessége, hogy embereket mentsenek. Ha majd ez az örület és barbárság elmúlik, egyházunkban maradnak azok, akik meggyőződésből csatlakoztak, mások pedig, ha elmúlt a veszély, visszatérnek saját egyházukba.”*¹⁵

Sajnos a rendelkezésünkre álló források szerint Stepinac a sikeres közbenjárásokhoz képest jóval több esetben hiába próbált meg beavatkozni az usztasa hatóságoknál az üldözöttek érdekében. Az ilyen intervenciókhoz az érsek rendszerint Giuseppe Ramiro Marcone apát, apostoli vizitátor, a Szentszék horvátországi képviselője közvetítésével a Vatikán segítségét kérte. Az erről szóló dokumentumok megrendítő olvasmányok a történész számára, de egyben vádiratok az embertelen pavelíci rezsim ellen.¹⁶

Az usztasa rezsim vezetése nagyon elégedetlen volt a horvát katolikus egyházi vezetés hozzáállásával, de részben belpolitikai megfontolásokból, részben a háborús helyzetre való tekintettel nem szánta el magát a katolikusok elleni politikai, még kevésbé valamiféle adminisztratív fellépésre. Az ország belső, hegyvidéki területeit ellenőrzésük alá vonó kommunistákkal pedig éppen akkor kezdett romlani a horvát katolikus egyház viszonya, amikor azok egyre inkább kezdtek felülkerekedni hazai ellenfeleiken és a külföldi megszállókon.

A horvát katolikus egyház a titói Jugoszláviában

A kommunisták a hatalomátvétel után Jugoszlávia-szerte minden vallási közösséget igyekeztek meggyengíteni vagy állami ellenőrzés alá vonni. Viszonylag könnyen elbántak a jelentősebb külső támogatókkal nem rendelkező és az állam által már a királyi Jugoszláviában is erősen befolyásolt szerb ortodox egyházzal (Gavrilo Dožić pátriárka halála után a párt maga számára megfelelő jelöltet erőltetett a szerb egyház vezetői székébe),¹⁷ illetve a vagonától teljesen megfosztott iszlám közösséggel.¹⁸ A

legnagyobb csapást a horvát katolikus egyházra mérték, hiszen társadalmi befolyása, történelmi szerepe miatt is horvát területen ez az intézmény számított ekkor a totalitárius modell bevezetése során a legszámottevőbb akadálynak.

A katolikus egyház üldözése már a háború végén megindult. Hivatkozási alappal egyes katolikus egyházi személyek uszításokkal való együttműködése szolgált, de a megtorlás jóval több áldozatot követelt, mint ahányan a papság soraiból ténylegesen aktív támogatói lettek volna Pavelić rendszerének. Ráadásul Isztriában arra is akadt példa, hogy olyan papot is megöltek (Miroslav Bulešićet Pazinban, 1947-ben), aki az antifasiszta ellenállás aktív résztvevőjének számított, ami nyilvánvalóvá teszi, hogy a gyilkos akció valódi célja a katolikus egyház megfélemlítése volt. A horvát püspöki kar 1946-ban 243 meggyilkolt és 89 eltűnt katolikus papról tudott (ezt az adatot említette meg Stepinac érsek a bíróság előtt). Újabb adatok szerint, Stjepan Kožul 1945–1990-ig terjedő időszakra vonatkozó kutatásai alapján 583, míg Ante Baković vizsgálatai alapján 601 katolikus papot, szerzetest, apácát és teológushallgatót öltek meg, túlnyomó részüket 1944 és 1951 között. Itt meg kell jegyezni, hogy hivatalos bírósági eljárás során „csak” 32 katolikus papot ítélték halálra – a többi mindenféle hivatalos eljárás nélkül végezték ki. 1945-ben 206-ot, míg 1945–1951 között további harmincat öltek meg. Kétségtelenül etnikai alapú bosszú is szedett a katolikus egyházi személyek közül áldozatokat, többségüket azonban kommunista partizánok tudatosan, a katolikus egyház megtörése érdekében gyilkolták meg. A hercegovinai Široki Brijeg híres ferences gimnáziumának 12 szerzetestanárát – további 16 ferencessel együtt – végezték ki a partizánok 1945-ben. Tudták jól, hogy a horvát nemzeti tudat fejlődésében és ápolásában mekkora szerepe volt a katolikus egyháznak, ezért igyekeztek megakadályozni, de legalábbis gátolni szabad működését.¹⁹

Igaz, először Tito 1945 júniusában megpróbálta rávenni Franjo Salis-Sewis zágrábi segédpüspököt és az egyházmegye papságát, majd június 4-i személyes találkozójukon Alojzije Stepinac zágrábi érseket is, hogy a horvát katolikusokat szaksítsák el Rómától, s alakítsák egy szláv jellegű, nemzeti katolikus egyházat (valami olyasféle, a Vatikántól független, tehát a párt- és állami szerveknek kiszolgáltatott intézményt, ami ma Kínában működik).²⁰ Az érsek, akit egyébként 1945. május 17-én letartóztattak, s csak Tito és a zágrábi papság június 2-i találkozója után engedtek szabadon, erre a titói javaslatra határozottan nemet mondott, s 1945 második felében, egészen 1946. szeptemberi újabb letartóztatásáig folyamatosan tiltakozott az egyházi iskolák megszüntetése, az egyházi birtok kárpótlás és a Vatikánnal való egyeztetés nélküli kisajátítása, az iskolai hitoktatás akadályozása és a vallásellenes propaganda ellen.

Ez utóbbi terén meglehetősen kétarcúság érvényesült, a karácsony például 1945-ben még hivatalosan ünnepnek számított, és a vezető zágrábi lap, a Vjesnik karácsonyi összeállítással kedveskedett olvasóinak.²¹ Egy évvel később, 1946-ban a karácsony már csak eldugott hír volt ugyanebben az újságban, 1947-től pedig a munkaszünet csak egynapos lett (december 25.), majd végül magát az ünnepet is nemkívánatosnak nyilvánították. 1948 decemberében a kommunista párt még csak belső utasításban közölte a helyi hatóságokkal, hogy ne tartsanak szünetet az üzemekben. Mégis, 1948. december 25-én sok városban a munkások nem mentek be dolgozni a munkahelyükre, noha a karácsonyi munkaszünet mellett kiállók közül többeket letartóztattak. Zágrábban erősebb volt a dolgozókra nehezedő nyomás, így 72,5 százalékuk felvette a munkát, míg Eszéken ez az arány csak 21 százalék volt. 1949-től azonban már csak az

iskolákban volt ezen a napon tanítási szünet, de 1951-től kezdve már ott sem (az 1990-es rendszerváltozásig a karácsony közönséges munkanap volt).

Ugyancsak hivatalosan 1952-ig elvben lehetőség volt az iskolai hitoktatásra (a templomi hitoktatást egészen 1953-ig tiltották a jugoszláv hatóságok), azonban csak szigorú feltételek mellett: mindkét szülőnek nyilatkoznia kellett, hogy be kívánják-e írni gyermeküket hittanra (a horvát szülők többsége élni kívánt jogával!). Ezután a helyi plébános kérvényt nyújtott be a járási hivatalhoz a hitoktatás elindítása érdekében, de a hatóságok rendre azzal a trükkel éltek, hogy a következő év áprilisáig, májusáig, tehát majdnem a tanév végéig húzták-halasztották az engedély megadását. A hitoktatás akadályozásával párhuzamosan ateista propaganda folyt mind a sajtóban, mind az iskolákban, de rendszeresen szerveztek kötelezően meghallgatandó előadásokat is, hogy a lakosságot megnyerjék a materialista eszmék számára.²² A kommunista párt aktivistái – különösen az ifjúkommunisták – a közvetlen megfélemlítés eszközével is éltek: megdobálták a körmeneteken részt vevő híveket, betörték a plébániákra, bántalmazták a papokat (a ljubljanaei érseket például benzinnel öntötték le), demonstratív módon összeírták a misére igyekvőket stb. Az egyházi sajtót gyakorlatilag teljesen, több mint 90 százalékos arányban betiltották, megszüntették. Az 1948–1953 között eltelt években inkább a propaganda befolyásának, s nem pedig a tömegekre gyakorolt hatásaiban jobbra csak később felerősödő modernizációs folyamatoknak tudhatjuk be, hogy Jugoszláviában nulla százalékról több mint 12 százalékra nőtt a magukat felekezeten kívülieknek mondók aránya.

A katolikusok ellenállását a rendszer mindenképpen fel akarta számolni, ezért a jugoszláv diktátor személyesen vett részt a horvát egyházfő elleni koncepció per előkészítésében. Stepinacot 1946. szeptember 18-án letartóztatták, és perbe fogták. Maga a per beleillik a szovjet tömb országokban a katolikus egyházi vezetők ellen folytatott koncepciók eljárások sorába. Ebből is látszik, hogy Tito milyen hü tanítványa volt Sztálinnak. Ő is, de utódai is könyörtelenül leszámoltak politikai ellenfeleikkel, bár Tito szovjet mesterével ellentétben tudott önmérsékletet is tanúsítani ellenfeleivel szemben (ettől függetlenül Jugoszláviában még az 1980-as években is politikai perek tucatjai zajlottak, köztük egyházi személyek ellen is). A vád a nácizmussal, az usztasákkal való együttműködés volt, noha köztudott volt, hogy Stepinac a háború alatt többször – nyilvánosan is, valamint Pavelícnek írt leveleiben is – felemelte a szavát a faji megkülönböztetés ellen, s elítélte az usztasák módszereit. Tito részben elszámította magát, mert úgy vélte, ha „fasisztaként” ítélteti el a horvát főpapot, kisebb lesz a nemzetközi tiltakozás. 1946 őszén azonban már kibontakozóban volt a hidegháborús szembenállás a Nyugat és a Szovjetunió között, így Stepinac perbe fogása, majd elítélése ellen a nyugati politikusok és a sajtó jelentős része erőteljes hangon lépett fel, mert egyértelműen a kommunista rendszer egyházellenes intézkedését látták benne. Még amerikai zsidó szervezetek is tiltakoztak, s egyik vezetőjük, Louis Breier így nyilatkozott: *„Az egyház e nagy személyiségét a nációkkal való együttműködésért ítélték el. Mi, zsidók tiltakozunk e hazug vád ellen. (...) Ő egyike volt azon keveseknek Európában, akik szembeszálltak a náci zsarnoksággal, akkor, amikor ezt a legveszélyesebb volt megtenni. (...) XII. Pius mellett Stepinac érsek az üldözött zsidók legnagyobb védelmezője volt Európában.”*²³

Természetesen sem a nyugati kormányok, sem a nyugati közvélemény nagy része nem tartotta megalapozottnak a Stepinac ellen kreált vádakat, bár a titói propaganda akkor is és később is igyekezett különböző hamisított vagy szöveggörnyezetéből kiragadott dokumentumok egybeszerkesztésével, az érsek mellett szóló tények

kihagyásával kialakított könyvek és brosrák nyugati nyelven történő kiadásával és külföldre juttatásával igazolni a jugoszláv hatóságok eljárását. A leghírhedtebb ilyen propagandakönyv Viktor Novak *Magnum crimen* című pamfletje volt.

Ugyanúgy nem volt igaz az a vád sem, hogy Stepinac a szerbek erőszakos katolizálását szorgalmazta volna. A koncepció perben azonban az ítéletet előre meghozták: a per előtt Tito a szlovéniai Bledben egyeztetette a vádiratot a vádat képviselő főügyésszel, Jakov Blaževićcel. A védelem tanúira a bíróság legtöbbször nem is volt kíváncsi, vagy tanúvallomásaikat nem vette figyelembe. Az érseket, aki szembeszállt a fasiszta és a kommunista totalitarizmussal is, 1946. október 11-én 16 év börtönbüntetésre ítélték, amiből ötöt letöltött a lepoglavai börtönben, majd a hatóságok szülőfalujába, Krašićba száműzték, s ott élt 1960-ban bekövetkezett haláláig. Az ítéletnek három valódi indoka volt: egyrészt az érsek nem fogadta el Tito 1945. június 2-án és 4-én tett javaslatát a Vatikántól független horvát katolikus egyház megalakításáról, másrészt határozottan szembeszegült a kommunisták egyházellenes intézkedéseivel, harmadrészt pedig Stepinac a horvát függetlenség híve volt (ami a délszláv államot – ugyan föderatív formában, de – újjáélesztő Jugoszláv Kommunista Párt számára elfogadhatatlan volt). Ráadásul az érsek, aki nem tört meg a börtönben, erről a nyilvános bírósági tárgyaláson is hitet tett: *„Amit a horvát nemzet szabadsághoz és függetlenséghez való jogáról mondtam, mindaz összhangban van azzal, amit a szövetségesek Jaltán és az Atlanti Chartában hangsúlyoztak. Ha eme határozatok szerint minden nemzetnek joga van a függetlenséghez, miért tiltanák meg ezt egyedül a horvát népek...”*²⁴

Miután 1951-ben Stepinacot kiengedték a börtönből, a rezsím számára kívánatos lett volna, ha az érsek külföldre távozik, és ezt a hatóságok lehetővé akarták tenni (Tito állítólag, még amikor a főpap börtönben ült, kijelentette, hogy szívesen szabadon engedné, de „nem teheti a szerbek miatt”).²⁵ Stepinac azonban a maradás mellett döntött, nem azért, mert mindenáron mártírsorsra vágyott, hanem mert tudta, hogy jelenléte erőt ad híveinek, és személye egyben a rendszerrel szembeni ellenállást is jelképezi. Ezért nem távozott 1952. november 29. után sem, amikor XII. Pius pápa kinevezte bíborossá. Inkább nem vette át a bíborosi kalapot, mert tudta, ha elutazik Rómába, a jugoszláv hatóságok soha nem engedik őt vissza szülőföldjére.

A jugoszláv kormányzatot és személyesen Titót mérhetetlenül felbőszítette a pápa döntése. Tekintettel a Nyugattal való kényszerű barátkozásra, éppen enyhébb hírokat kezdett pengetni a katolikusokkal kapcsolatos politikában, amikor tudomást szerzett Stepinac bíborosi kinevezéséről (amit a Vatikán ráadásul pont a titói Jugoszlávia nemzeti ünnepén jelentett be). Jugoszlávia emiatt megszakította a diplomáciai kapcsolatokat a Vatikánnal. A katolikusok és a pártállam kapcsolatai újra mélypontra zuhantak. A rezsím intenzíven erőltette a békepapi mozgalom létrehozását – úgynevezett papi rendi egyletek formájában –, a belső száműzetésben élő Stepinac azonban élesen elítélte a rendszerrel kötendő kompromisszumot, s a világi papság nagy része hallgatott szavára. Más volt a helyzet Bosznia-Hercegovinában, ahol különösen erőteljes volt az egyházellenes megtorlás, és még évekkel a háború után is a bosnyák ferences rendtartomány tagjainak 60 százaléka börtönben ült.²⁶ Talán a megtorlás hatásain túl, alighanem azért is épp a ferencesek kötöttek először békét a rezsimmel, mert nekik nagy történelmi tapasztalatuk volt a katolikusokkal nem túl barátságos hatalmakkal való együttélésben. Tény, hogy békepapi egyletük, a Jó Pásztor Egyesület viszonylag szabadon működhetett, újságot és katolikus kalendáriumot adhatott ki (az 1950-es években ez volt az egyetlen ilyen jellegű kiadvány Jugoszlávia területén).

Az 1960-as évek elején – Stepinac halála, valamint a II. Vatikáni Zsinat után – a jugoszláv állam és a katolikusok kapcsolataiban enyhülés állt be. Ez részben a Vatikán új keleti politikájának köszönhető, mivel XIII. János, de főleg VI. Pál pápa konfrontáció helyett párbeszédre törekedett az államszocialista rendszerekkel, mert azt remélte, ennek köszönhetően javíthatja a katolikus egyház és hívei helyzetét a szovjet blokk országában, illetve Jugoszláviában. A horvát katolikus közösség új vezetője, Franjo Šeper zágrábi érsek (majd bíboros) is engedékenyebb volt a kommunista rendszerrel szemben, mint elődje, Stepinac. Cserébe a kommunista vezetés is enyhébb húrokat kezdett pengetni. Míg az ötvenes években a katolikus egyház papjaira és híveire ellenségként tekintettek, s a Jugoszláv Kommunista Szövetsége VI. kongresszusán külön elrendelték a párttagok számára a vallásgyakorlás tilalmát (több ezer párttagot zártak ki emiatt 1955 és 1958 között), a hatvanas években differenciáltabban közelítették meg a kérdést. Ugyan a JKSZ (HKSZ) tagjainak továbbra sem volt ajánlatos a vallásosság, de azért már nem zártak ki senkit, mert elment egy rokona egyházi temetésére (az ötvenes években ez már elegendő volt a legsúlyosabb pártbüntetéshez, a kizáráshoz). A párt a hívekhez és a papsághoz is differenciáltabban viszonyult, enyhült, illetve ritkábbá vált az egyházi intézmények és személyek elleni erőszakos fellépés.

A Horvát Kommunista Szövetsége zágrábi városi bizottságának titkára, Míka Tripalo 1965-ben kijelentette, hogy a munkásosztálynak ugyan nem kell a vallással szövetségre lépnie, de a vallásos emberek közt szövetségeket kell keresni.²⁷ E megváltozott hozzáállásnak köszönhetően Jugoszlávia és a Vatikán között helyreállt a párbeszéd, a hatóságok nem utasították vissza a papok útlevélkérelmeit, könnyebbé vált a katolikusok és a külföldi egyházi szervezetek kapcsolattartása. A jugoszláv vezetés beleegyezett a vallásszabadság korlátozásának enyhítésébe, megengedte a Vatikán fennhatóságának helyreállítását egyházi ügyekben. A diplomáciai kapcsolatok teljes körű helyreállítására azonban csak 1970-ben került sor. Tito 1971-es olaszországi utazása során ellátogatott VI. Pál pápához is.

A változásoknak köszönhetően az 1960-as évek második felében, majd az 1970-es években a horvátság körében a katolikus egyház részben visszazerezte elvesztett pozícióit, bár különösen Horvátország északi, kontinentális területein a diktatúra első húsz évében jelentősen megnőtt az ateisták, illetve a vallásilag közömbösekek aránya. Ez azonban nemcsak az erőszakos egyházellenes politika és vallásellenes iskolai nevelés következménye volt. A városokba áramló falusi népesség egy része a társadalmi modernizációs, szekularizációs folyamat során eltávolodott a vallásosság hagyományos formáitól.

Ugyanakkor a politikai nyomás enyhülése a II. Vatikáni Zsinat hatásával párhuzamosan komoly, pozitív változásokat hozott a horvát katolikus közösségek életébe. Valóságos katolikus megújulás bontakozott ki: az új eszmeiséget képviselte a zágrábi egyházmegye hetilapja, a Glas koncila (magyarul: A Zsinat Hangja), de tucatjával láttak napvilágot minden katolikus egyházmegyében, Horvátországban, Bosznia-Hercegovinában, a Vajdaságban horvát nyelvű katolikus lapok, folyóiratok, magazinok, könyvek, gyermek- és ifjúsági kiadványok. Aktívabbá váltak a hívek és a papok egyaránt, megújult, illetve létrejött a plébániák körül a közösségi élet is. A hatóságok, bár időnként még akadékoskodtak, egyre több helyen engedélyezték új templomok építését (a szükséges anyagi forrásokat részben a hívek adományaiból, illetve jelentős részben nyugat-európai katolikus egyházi közösségek hozzájárulásából fedezték). A katolikus megújulásnak Horvátországban látványos eredményei voltak: míg 1945-től

az 1960-as évek elejéig az ifjúság körében nőtt jelentősen a vallástalanok aránya, az 1970–1980-as években az előző korszakkal szöges ellentétben éppen a fiatal generációk körében kezdett emelkedni a magukat hívő katolikus keresztényeknek vallók száma (az ortodoxok körében ebben az időszakban ilyen jelenséget nem tapasztaltak a kutatók). Jellegetességként azonban meg kell említeni, hogy Horvátország déli, tengermelléki területein – ezeken belül is főleg Dalmáciában – volt tapasztalható a fiatalok közt a magukat vallásosnak mondók arányának erőteljes növekedése, így a második legnagyobb horvát városban, Splitben; míg a fővárosban, Zágrábban és más, észak-horvátországi vidékeken ilyen jelenséget nem vagy csak kis mértékben fedezhettek fel a kutatók.

A horvát katolikus megújulás áttételesen ugyan önmagában is politikai változást jelentett a hivatalosan az ateizmust favorizáló rendszer keretei között, de 1971 végéig az egyház nem állt a horvát politika fősodrában. Az 1960-as évek közepén elkezdődött belpolitikai enyhülés, illetve a Horvát Tavasz idején a Horvát Kommunisták Szövetsége reformer vezetői, a Matica Hrvatska körül csoportosuló értelmiségiek, valamint az egyetemek diákjai sokkal fontosabb szerepet játszottak nemzetpolitikai ügyekben, mint a katolikus papság. A karadordevói pártplenum után, 1972 elejétől kezdve a horvát katolikus egyház a horvát nemzeti ügyek egyedüli képviselőjévé vált, pontosabban az egyetlen olyan intézmény maradt, amely nyíltan merte vállalni a horvát nemzeti gondolat képviseletét.²⁸

Az első, valamennyi horvát katolikus közösséget átfogó rendezvénysorozatot a horvát püspökök 1976-ban indították el *A horvát kereszténység tizenhárom évszázada* címmel, majd 1979-ben, az ún. Branimir-évben megünnepelték az első horvát püspökség megalapításának ezerszázadik évfordulóját (Branimir fejedelem 879-ben alapított püspökséget a Zadar melletti Ninben). A horvát katolikus egyház által szervezett rendezvényeken az 1970-es és 1980-as években nagy tömegek vettek részt, míg a szocialista állami ünnepek iránt a lakosság nagyfokú érdektelenséget tanúsított. A horvát katolikus egyház legnagyobb tömeget vonzó rendezvénye a nemzeti zarándokhelyen, Marija Bistricán 1984-ben szervezett eucharisztikus kongresszus volt, amely egyben *A horvát kereszténység tizenhárom évszázada* címet viselő ünnepségsorozat zárórendezvénye is volt. Az ünnepi szentmisén négyszázezer hívő vett részt, ekkora tömeg az államszocialista rendszer évtizedei alatt soha, sehol máshol nem jelent meg. Ebben az időszakban határozottan növekedett az egyházi esküvők és a keresztelések száma is.

Ugyancsak meg kell említeni a nyugat-hercegovinai Međugorje nevű faluban 1981-ben kezdődő Mária-jelenéseket is. Ezek hamarosan nagy tömegeket vonzottak, nemcsak horvát vidékekről, de külföldről is. A jelenések hitelességének kérdése megosztotta a katolikus egyházi vezetést is, a hercegovinai ferencesek támogatták az ügyet, a mostari püspök kételyének adott hangot, de igazán a bosznia-hercegovinai párt- és állami vezetésnek volt kellemetlen a jelenség, az egyik, az ügy kapcsán igen aktív ferences szerzetes be is börtönözték. Az állami és pártszervek amúgy már ritkán avatkoztak bele nyíltan az egyházi közösségek életébe, legfeljebb az új templomok építési engedélyének kiadását húzták el, vagy akadályozták. Arra viszont gondosan ügyeltek, hogy az oktatási intézményekben ne szerezzen befolyást az egyház. A zsinat utáni időszakban, amikor a Vatikán szorgalmazta a nyitást más keresztény közösségek, így az ortodoxok irányába is, a titói vezetés egyáltalán nem igyekezett elősegíteni a horvát katolikus közösség és a szerb ortodox egyház közeledését.

A katolikus egyház helyzete az önálló Horvátországban

A demokratikus változások 1990-ben elhozták a horvát katolikus közösség számára is a teljes vallásszabadságot. Az iskolai hitoktatás ettől kezdve mindenhol szabadságot élvezett. A magát jobbközép nemzeti erőként meghatározó, Franjo Tuđman vezetete kormánypart, a Horvát Demokratikus Közösség (HDZ) hangsúlyozta a horvátság keresztény gyökereit, az állami-katonai ünnepeken ismét helyet kaptak az egyház képviselői, azonban a kommunista rendszer által elkobzott egyházi javak utáni kárpót-lás ügye igencsak elhúzódott, csupán 1998-ban kezdődött meg, ami csak részben indokolható az 1991 és 1995 közötti háborús eseményekkel. A délszláv háború kapcsán meg kell jegyezni, hogy az kifejezetten nemzeti konfliktus volt és nem vallásháború: Franjo Kuharić zágrábi bíboros-érsek még 1991 kora őszén is találkozott Pál szerb pátriárkával, hogy közvetítését kérje az egyre inkább kibontakozó szerb–horvát fegyveres konfliktus lecsillapításában. A háború kirobbanását azonban a szerb ortodox egyház akkor sem tudta volna megakadályozni, ha kritikusan viszonyul az 1980-as évek végén kibontakozó szerb nacionalista hullámhoz.

A szabadság adta előnyökkel azonban a horvát katolikus egyházi vezetés sok (belső) kritikusa szerint nem élt megfelelően.²⁹ Elhanyagolta a templomi hitoktatást az iskolai javára, noha bizonyítható, hogy az állam által fedezett, órarendbe illesztett hitoktatás sokkal gyengébb hatású, mint az egyházközségek életébe való beépülést eredményező plébániai oktatás. Míg Magyarországon az utóbbi húsz évben 330 új katolikus általános iskolát, számos gimnáziumot, sőt katolikus egyetemet is alapítottak, Horvátországban csak két katolikus alsó fokú oktatási intézmény létesült, új gimnáziumok nem jöttek létre, s bár kormányzati támogatást minden jobbközép kormány megígért, továbbra sincs katolikus egyetem. Sokan azt is nehezményezték, hogy a horvát katolikus egyházi vezetés csak a Tuđman-korszak végén fogalmazott meg kritikát a rendszerváltozás idején kialakult kártalmai igazságtalanságok kapcsán. Tény viszont, hogy az utóbbi tíz évben, függetlenül attól, hogy jobb- vagy baloldali koalíció irányítja az országot, az egyház egyre nagyobb mértékű szociális érzékenységet tanúsít, és kritikus a visszás jelenségekkel szemben. Összességében azonban, a volt szocialista országok keresztény közösségeinek többségéhez hasonlóan, a horvát katolikus egyház is még sok tekintetben keresi a helyét a megváltozott társadalmi és politikai viszonyok között.

Jegyzetek

¹ Matković, Hrvoje: *Povijest Nezavisne Države Hrvatske*. Zagreb, 2002. 171. (2., bővített kiadás.)

² Ugyancsak álságosak az usztasák és a csetnikek kegyetlenségéről szóló német és olasz bírálatok, részben mert e két megszálló hadsereg is megölt az NDH területén 45, illetve 15 ezer szerbet (és még hányat Szerbiában!), valamint a partizánvadász-akciók során kivégeztek több ezer horvát és muzulmán civil túszt, de még inkább azért, mert az usztasák rémuralmát, valamint a csetnikek népirtásait e két nagyhatalom Jugoszlávia elleni agressziója tette lehetővé. Emellett ők ültették a horvátok (szerbek, bosnyákok) nyakába Pavelić semmiféle kormányzati tapasztalattal nem rendelkező, szélsőséges nézeteit már korábban is hangoztató gárdáját.

³ Jelić-Butić, Fikreta: *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941–1945*. Zagreb, 1977. 175.

⁴ Krišto, Jure: *Katolička crkva i Nezavisna Država Hrvatska 1941–1945*. I–II. Zagreb, 1998. I. 215–224.

⁵ A horvát ortodox egyházzól újabban lásd *Požar, Petar*: *Hrvatska pravoslavna crkva u sadašnjosti i budućnosti*. Zagreb, 1996; valamint *Krišto*: i. m. I. 264–277.; illetve szerb szemzőgből: *Slijepčević, Đoko*: *Istorija Srpske pravoslavne crkve*. I–III. Beograd, 2002. III. 91–105.

⁶ A horvát katolikus egyház második világháborús szerepéről rengeteg a tényeket egyoldalúan kezelő, elferdítő vagy elhallgató munka jelent meg nemcsak kommunista szerzők, de szerb emigránsok és külföldi

történészek tollából is. A leghírhedtebb, hamisítványoktól hemzsegő könyvet a titói állam megrendelésére Viktor Novak írta. *Novak, Viktor: Magnum crimen. Pola vijeka klerikalizma u Hrvatskoj*. Zagreb, 1948. A háború alatt Belgrádban élő Novak alighanem ezzel a könyvvel tette jóvá azt, hogy annak idején, 1941-ben aláírta a náci és szerb quislingek által készített kommunistaellenes nyilatkozatot. Az újabb horvát historiográfiaiban a horvát katolikus egyház második világháborús helyzetéről szóló legalaposabb munka Kr isto 1998-ban kiadott, fentebb már idézett műve, amelynek második, dokumentumokból álló kötet számos új forrást is tartalmaz, de ennél is fontosabb, hogy hiteles formában, csonkítatlanul közöl korábról ismert, de szándékos kihagyásokkal megjelentetett dokumentumokat.

⁷ Stepinac életről: *Benigar, Aleksa: Alojzije Stepinac*. Hrvatski kardinal. Zagreb, 1993. (2., bővített kiadás.) Angol nyelven Stepinacról, illetve az 1946-os perről: *Pattee, Richard: The Case of Cardinal Aloysius Stepinac*. Milwaukee, 1953.

⁸ Kritikusai általában felróják Stepinacnak, hogy 1941 márciusában, a belgrádi puccs után a szerb–horvát együttélés lehetetlenségéről és a pravoszlávokról diffamáló megjegyzést tett, amit sokan idéznek úgy, hogy kiragadják eredeti környezetéből. Lásd például: *Ramet, Sabrina: The Three Yugoslavians. State-building and Legitimation, 1918–2005*. Bloomington, 2005. Horvát kiadás: *Ramet, Sabrina: Tri Jugoslavijce*. Izgradnja države i izazov legitimacije 1918–2005. Zagreb, 2009. 77. Az idézet Stepinac naplójából származik, amelyet azonban valójában nem ő, hanem titkárai írtak. Így került bele az érsek ingerült kifakadása, amelyet az 1941. március 27-i belgrádi puccs horvátellenes jellege váltott ki, mert az államcsíny támogató nagyszerb körök, köztük a szerb ortodox egyház számos vezetője követelte a Cvetković–Mađek-féle egyezmény felmondását, csak végül az új kormány nem merete meglépni ezt a lépést.

⁹ MOL KÜM K 64 67. t. 93 cs.

¹⁰ *Kristo: i. m. II. 39–40.; Benigar: i. m. (1993) 373.*

¹¹ *Stefan, Ljubica: Stepinac i Židovi*. Zagreb, 1998. 54. Stepinac e megnyilatkozását tanúsította Amyel Shromony, Shalom Freiberg egykori zágrábi főrabbi titkára a Jerusálem Postnak írt levelében, amelyben tiltakozott a lapban 1995. július 26-án megjelent hamis állítás ellen, miszerint a zágrábi érsek semmit sem tett a zsinagóga lerombolása ellen.

¹² HDA, OP Politeo, 92–94. In: *Fontes. Izvori za hrvatsku povijest*, 2. Zagreb, 1996/2. 141.

¹³ *Fontes*, 1996/2. 331–332., valamint 339–340.

¹⁴ *Fontes*, 1996/2. 341–342.

¹⁵ *Meštrović, Ivan: Nekoliko refleksija o Stepincu, povodom desetogodišnjice njegove osude*. In: *Hrvatska revija*, Buenos Aires, 1956. szeptember, illetve *Nikolić, Vinko (szerk.): Stepinac mu je ime*. Zbornik uspomena, svjedočanstava i dokumenata. I–II. Zagreb, 1991. I. 449.

¹⁶ Stepinac usztasa vezetőkhoz írt levelein kívül – amelyeket egyébként 1946-ban az öt elítélő jugoszláv bíróság ismert, sőt általa megmentettek is tanúskodtak mellette, vagy csak szerettek volna, mert a bíró nem járult hozzá a tanúvallomásokhoz – az üldözöttekért végzett erőfeszítéseit legjobban a vatikáni források bizonyítják. A már idézett forráskiadványban jelentős helyet foglalnak el az erre vonatkozó dokumentumok: *Fontes*, 1996/2. 363–463.

¹⁷ Az állam által támogatott jelölt, Vikentije személyével szemben volt ellenállás, a Szent Szinódus rendszerrel szemben álló része Arsenije metropolita mellett volt, de a hatóságok az 1950. június 1-jei választás előtt letartóztatták őt, hogy megfélemlítsék a választói testületet, amely így 33:25 arányban a rezsim jelöltjét tette meg pátriárkának. Vikentije meghálálta a hivatalos támogatást, s még abban az évben kijelentette: „Teljes vallásszabadság uralkodik az egész országban.” (*Ramet: i. m. 259.*) Több püspököt és papot bebörtönöztek, Arsenije metropolita, valamint Varnava Nastić szarajevói vikárius 11 év börtönbüntetést kapott. A szerb ortodox egyházat ért üldöztetésekről: *Sljepčević: i. m. III. 195–197.*

¹⁸ Az iszlám vallási vezetők közül szintén sokat bebörtönöztek, a derviskolostorokat és a korániskolákat bezárták, az alapítványokat (vakufokat) államosították. *Malcolm, Noel: Povijest Bosne*. Kratki pregled. Zagreb, 1995. 263–264.

¹⁹ A meggyilkolt katolikus papokra, szerzetesekre, apácákra, teológushallgatókra vonatkozó, részben eltérő adatok: *Radelić, Zdenko: Hrvatska u Jugoslaviji 1945.–1991. Od zajedništva do razlaza*. Zagreb, 2006. 99–102.

²⁰ *Benigar, Aleksa: Alojzije Stepinac*. Hrvatski kardinal, Roma, 1974. 639.; *Radelić: i. m. 105.; Akmađža, Miroslav: Oduzimanje imovine Katoličkoj crkvi i crkveno-državni odnosi 1945–1966. godine*. Primjer Zagrebačke nadbiskupije. Zagreb, 2003. 17–20.

²¹ A vallási ünnepek kiszorították, és szocialista ünnepekkel helyettesítették. A kultúrát igyekeztek teljesen átalakítani, számos jeles író indexre került, s sokan egészen az 1950-es évek végéig, az 1960-as évek közepéig nem publikálhattak, köztük a 20. századi horvát irodalom olyan nagyjai, mint Tin Ujević, Gustav Krklec, Dragutin Tadijanović. A történelmi személyiségek közül a Marx és Engels által reakciónak ítélt Jelačić került indexre, 1947-ben szobrárt is eltávolították Zágráb főteréről, de a Zrínyi-kultuszt is háttérbe szorították, helyette a parasztfelkelő Gubec Máté tiszteletét propagálták (igaz, utóbbit már a Horvát

Parasztpárt is dicsőítette, de nem törölte el a nemzeti hagyomány más nagyjainak emlékét). Persze az utcák többsége minden településen új nevet kapott, zömében kommunista személyek neveit, vagy egyéb, szocialista jellegű elnevezést aggattak rájuk. *Radelić*: i. m. 151–177.

²² *Jerković, Marko*: Školski vjeronauk u Hrvatskoj nakon Drugog svjetskog rata (1945–1952). In: *Diacovensia. Teološki prilozi*, 1993. 92–107.

²³ Louis S. Breier, az Amerikai Zsidó Bizottság igazgatójának nyilatkozata 1946. október 10-én. *Nikolić* (szerk.): i. m. I. 222.

²⁴ Uo. 34.

²⁵ *Meštrović*: i. m., illetve *Nikolić* (szerk.): i. m. I. 447.

²⁶ Csak Bosznia-Hercegovinában 154 katolikus papot és szerzetest börtönöztek be 1945 és 1954 között, legtöbbjüköt 1945 és 1949 közt, de nem véletlen, hogy míg 1951-ben csak hármat, 1952-ben a jugoszláv–vatikáni kapcsolatok megszakadása után 19-et. Ugyanitt, ugyanebben az időszakban börtönbe került 48 ortodox pap és 110 muzulmán imám is. *Radić, Radmila*: *Država i verske zajednice 1945–1970*. Beograd, 2002. 29.; *Radelić*: i. m. 103.; Horvátországról nincsenek még egészen pontos adataink. Miroslav Akmadža szerint Horvátországban 1944 és 1951 között a katolikus egyház 236 papját és tisztségviselőjét vetették börtönbe. *Akmađža, Miroslav*: *Katolička crkva u Hrvatskoj i komunistički režim 1945–1966*. Rijeka, 2004. 65.

²⁷ *Akmađža*: i. m. (2004) 282.; *Radelić*: i. m. 308.

²⁸ Ahogyan Ivo Goldstein fogalmazott: „A hetvenes évek nemzeti apátiájában a katolikus egyház maradt a horvátság és az alternatív társadalmi emlékezet egyedüli őrzője.” *Goldstein, Ivo*: *Hrvatska povijest*. Zagreb, 2003. 358.

²⁹ Lásd például Hrvoje Cirkvenec cikkét 1999 végén a *Križ života* nevű horvát katolikus hírportálon. Idézi A Szív. Lelkiségi és kulturális folyóirat, Budapest, 2010. február, 6–7.